

BİBLİYOGRAFYA

Claude Cahen, *le Diyâr Bakr au temps des premiers Urtukides*, extrait du *Journal Asiatique* (octobre - décembre 1935), P. 219 - 276.

Ortazaman Türk tarihini ve bilhassa Anadolu tarihini alâkadar eden bu mühim risale, *Artuk Sülâlesi* tarihinin ehemmiyetli bir eksiğini tamamlıyor. Bu küçük Türk devleti hakkında şimdiye kadar epeyce şeyler yazılmış, onlara ait birtakım kitabeler neşredilmiştir. Kâtip Ferdî'nin *Mardin Mülûk-i Artukıyye Tarihi* adlı küçük risalesini neşreden merhum Ali Emiri'nin bu neşri sayesinde bu sülâlenin Mardin'deki şûbesi hakkında toplu malûmata sahip bulunuyoruz. Umumi İslâm tarihlerinde, sonra, muahhar bir telif eseri olmakla beraber, Müneccim başının *Câmi'-üd-Düvel*'inde bunlara ait malûmata tesadüf olduğu gibi, meselâ Gâlib Edhem'in *Meskûkâtı Türkmanıyye Kataloğu*'nda - bu hususta malûmat vardır; Van Berchem bu sülâlenin Harput şubesi hakkında, Fahreddin Kara Arslan'ın oradaki bir kitabesi münasebetile malûmat vermişti [*C. F. Lehmann - Haupt, Materialien zur alleren geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, 1907, S. 142 - 146]. Yine burada Diyarbakir Artuk sülâlesi hakkında da biraz izahat vardır [S. 146 - 152]. Yine aynı müellifin *Amida*'sında da Artuklar hakkında mühim malûmat vardır [Heidelberg, 1910]. Bu sülâle hakkında - bilhassa bazı kitabeler ve sikkeler dolayısıyla - bu gibi daha epeyce yazılara tesadüf olunmakla beraber, henüz etraflı bir monografi yazılmış değildir. Çünkü bu husustaki en mühim tarihi kaynaklar henüz muhtelif kütüphanelerde yazma halinde bulunuyor.

M. Cahen makalesinin başında bu noktayı ehemmiyetle kaydettikten sonra, kendisinin burada XII. inci asrın ilk yetmiş beş yılına ait vak'alarla meşgul olacağını tasrih ediyor. Onun verdiği izahata göre, Viyana Milli Kütüphanesi'nde (Mxt. 355) numarada kayıtlı bir vakayiname mevcuttur ki, kataloğda Eyyubilere ait olduğu zikredilmekle beraber, hakikatte bilhassa Hısn Kayfa Eyyubilerine aittir ki, bu münasebetle Mardin Artukların'a ait birçok tafsilatı ihtiva etmektedir; XIV. üncü asır sonuna kadar gelen bu kaynağın, bu mevzu için ne kadar mühim olduğu meydandadır. 571 Hicri, 1176 Milâdi yılından evveline ait vak'alar için en mühim kaynak, İbn al-Azrak'ın *Tarih-i Mayâfârikin*'idir. Bu eseri meydana çıkaran Amedroz bunun Mervanilere ait parçasını 1902 - 1903 de İngiliz Asya Cemiyeti Mecmuası'nda neşretmişti. Fakat bu müellif, muasırı bulunduğu Artuklar hakkında birtakım mühim tafsilat verir ki, bunlardan henüz tamamilen istifade edilmiş değildir. Gerçi Amedroz bu eserdeki bazı biyografileri alarak, İbn al-Kalanisi'nin tarihini tabettirdiği esnada ona ilâve etmiş, ve hattâ oradaki bazı malûmatı Van Berchem'e vermişti; ve o da bunları Artuk kitabeleri hakkındaki yazılarında kullanmıştı. M. Cahen

işte bu mühim kaynağı dikkatle tarayarak, orada müellifin Diyarbekire ait verdiği tafsilâtı çıkarmış,¹ ve bunları ibn al-Kalânisi, ibn al-Athir, ibn al-'Adim, ibn Şaddâd, ibn al-Furât gibi İslâm tarihçilerinin ve Suriyeli Mişel, Tritton tarafından neşredilen Anonim Süryani Vakayinamesi (*İngiliz Asya Cemiyeti Mecmuası*, 1933), Abulfarac, Urfalı Mathieu gibi Süryani ve Ermeni müelliflerinin rivayetlerle karşılaştırmıştır. Bu zikrettiğimiz İslâm müelliflerinden ikisinin eseri henüz basılmamıştır ki onlar da ibn Şaddâd ile ibn al-Furât'ın eserleridir. Muharrir, vaktile, birincisinden istifade ederek *Revue des études islamique*, 1934 de bir makale neşretmiş, ikincisi hakkında da Haçlılar zamanına ait bir Şii Vakayinamesi adlı bir tetkik çıkarmıştı [*Comptes - rendus de l'Académie des Inscriptions*, 1935]. Bu değerli vakayinamenin tam bir tabını hazırlamakta olduğunu bildiğimiz muharririn, bu mühim işi biran evvel tamamlamasını temenni ederiz.

M. Cahen, kendisinin asıl membaı olan vakayinamenin hususiyetlerini de ehemmiyetle kaydediyor: Evvelâ baş tarafların gayet karışık bir şekilde yazılmış olması (meselâ baş taraflardaki kronoloji çok karışık ve itimat edilemeyecek mahiyettedir); son kısımlarda ise günü gününe kaydedildiği cihetle muntazam ve doğru olması. Diğer cihetten onun istifade ettiği nüsha da tam orijinal değildir. Fakat bütün bu ihtirazi kayıtlara rağmen, muharrir bu işi muvaffakiyetle başarmak için elinden geleni yapmıştır: Birtakım mevki isimlerini tesbit ederek, makalesine ilâve ettiği haritada göstermiştir; Tesbit edemediği yahut sadece faraziye mahiyetinde bazı neticelere vardığı coğrafi mevkilerin isimlerini de tasrihten çekinmemiştir (S. 221 - 227). M. Cahen bundan sonra, Selçuk İmparatoru Melikşah'ın ölümlünden başlayarak Diyarbekir tarihini tetkika girişiyor (Amedroz, Mervaniler hakkındaki eserinde burasının nasıl Selçuklar tarafından zaptedildiğini izah ettiği cihetle, muharririn bu suretle mevzuuna başlaması pek mantıkidir).

Diyarbekir'de Salâhaddin-i Eyyubi hâkimiyetinin teessüsüne kadar vukua gelen tarihi; vak'aları uzun uzun kaydeden muharririn bu tafsilâtını hü-lâsa edecek değiliz. Bundan sonra artık Eyyubilere tabi küçük bir devlet haline düşen, onların namına hutbe okutmağa mecbur kalan bu siyasi teşekkülün bundan sonraki tarihi, artık ehemmiyetli sayılamaz. Selçuk İmparatorluğu Melikşah'tan sonra zayıflamaya, merkezi kuvvetini kaybetmeye başladığı sırada, Selçuklara tâbi türkmen emirlerinden biri tarafından teşkil edilen, iptida yarı tâbi daha sonra azçok müstakil bir devlet halini almak istidadını gösteren Artuklar, muharririn fikrine göre, hiçbir zaman tam bir devlet halini alamamışlardır. Onların ekseriyetle birbirile düşman iki büyük şubeye ayrılmaları, coğrafi sahalarının dağınık ve muhtelif âmiller dolayısıyla birçok ihtiraslara maruz bulunması, devletin istinadgâhını teşkil eden büyük emirlerin daimi istiklâl temayülleri, Artukları daima kuvvetli komşularının himayesini aramağa, diplomatik yollarla ve müvazene siyasetini takibetmek suretile yaşamağa mecbur etmiştir. Artuklar bir aralık A t a b e ğ Z e n g i'nin eline düşmek üzere idiler; lâkin onun ölümü ve mirasının parçalanması, sonra, Nureddin'in garptaki meşgaleleri onlara yarım asır kadar nefes aldırdı. Lâkin Nureddin ve sonra Salâhaddin-i Eyyubi'nin devletleri, kuvvetli Anadolu Selçuk devleti, Artukları Mardin'de küçük bir prenslik mahiyetinde yaşamağa mecbur etti.

Artuklar hakkındaki bu umumi mülâhazalardan sonra, muharrir, müracaat ettiği bütün membalara dayanarak Artukların çok etraflı bir silsilenamesini tertip etmiştir ki, ayrı bir tablo halinde basılmış olan bu jenealoji cetveli, not halinde, makalenin metninde bulunmayan bazı küçük kayıtları da ihtiva ediyor; Zambaur'in *İslâm devletleri kronoloji ve jenealojisi*'ndeki cetvelle bu cetveli mukayese edince, elde edilen neticelerin eski bilgilerimizi nasıl tamamladığını ve doğrulttuğunu daha holaylıkla anlıyoruz.

M. Cahen, *ibn al-Azrak*'ın vakayinamesinde Artuklar'ın hukuki müesseselerine, ve Diyarbekir'in o asırdaki kültür tarihine ait belli başlı malûmat olmadığını söylüyor. Mardin Artukları namına; maden alım ve satımı yapan, bir aralık Mayâfârikin vakıflarının idaresine memur olan *ibn al-Azrak*, her halde, o devrin iktisadi ve mali hayatına ait mühim malûmata sahip olmak iktiza eder. Fakat, her nedense, eserinde buna ait pek az tafsilât vardır. Yalnız Kılıc Aslan'ın Atabeği Humartaş'ın kısa bir müddet süren valiliğinde *Harac*'ı ve diğer vergileri fazlalaştırdığını ve eşhas hesabına Darbhanede basılan paralardan fazla bir ücret aldığını söylüyor. Halbuki Sokman ve İlğâzi, bilâkis, haracı ve diğer vergileri azaltıyorlar. Timurtaş'ın zamanında Artuklar ülkesindeki vergiler, komşu memleketlerdeki vergilerden o kadar aşağı idi ki, Diyar-ı Rabi'a halkı Mardine muhaceret ediyorlardı. Çünkü Zengi'ye tâbi olan bu memleket halkı, Artuklar memleketindeki halktan on misli fazla vergi vermeğe mecburdular. Hicri 531 de Divan'ın başına geçen Habşi, emvâl ve emlâkin yeni bir tahririni yapmak istediği zaman, büyük itirazlar baş göstermişti. Müellif bunlara ilâve olarak (Hicri 542) de *Fulûs aş-Şafâr* ve (Hicri 550) sonunda da *Fulûs an-Necmiyye* namlarıyla sikkeler kesildiğini söylüyorsa da, bunlar hakkında hiçbir izahat vermiyor. İktisadi bakımdan, Diyarıbekir etrafındaki dağlar, ihtiva ettikleri madenler itibarile büyük bir ehemmiyet arz ediyordu. Hicri 570 de Abbâsî halifesi *al-Mustazî Dicle* üzerindeki bir köprü için mühtaç olduğu büyük bir zinciri Hânî'den getirmiştir. *ibn al-Azrak* Hicri 526 da *Rûm Denizi*'nde Ahlat'a ait bazı gemilerin uğradığı kazadan bahsediyor. Acaba burada *Rûm Denizi*'nden kasdı *Kara Deniz* midir? Bu takdirde, Kara Deniz limanlarından birinde - belki Trabzon'da - Ahlat'a ait eşyayı nakleden gemilerin bulunduğu neticesini çıkarabiliriz. Yahut müellif bu tabir ile *Van Gölü*'nü kastedmiş olabilir. Her iki takdirdede Ahlat'ın ticari ehemmiyeti anlaşılıyor. Yine aynı müellif Musul'da demir sattığını ve Mardin'de bakır satın aldığını söylüyor. Bu sıralarda Diyarbekir cenuplarından geçmiş olan seyyah *ibn Cübayr* bu havalinin refah içinde olduğuna delâlet edebilecek mütalealarda bulunuyor. Meşhur coğrafyacı *ibn Havkal*'in ismi meçhul bir şarihi ise, Diyarbekiri, gerek siyasi gerek iktisadi bakımdan, oldukça bedbin bir surette tasvir ediyor. Şehri sıkıntılı bir muhasara esnasında gören ve raporunu Salâhaddin'e veren bir adamın bu rivayetine ne kadar inanılacağı da düşünülecek bir noktadır. Diyarbekir'in Salâhaddin Eyyubî tarafından zaptı hakkındaki tafsilât, bilâkis, şehirde büyük bir servet olduğunu açıkça göstermektedir: Buradan alınan zengin ganiyetler, Eyyubî ordusunun gözlerini kamaştırmış, yalnız müverrih ve münşi Kadı *al-Fâdîl*'in hissesine 140 bin cilt kitap düşmüştü!

M. Cahen makalesinde Artuklar devrinde yapılan büyük mimari eserlerinden ayrıca bahsetmiyerek yalnız *ibn al-Azrak*'ın bu husustaki bazı ifadelerini zikr ile iktifa ediyor: (Hicri 539) da *Sâtîdâmâ* üzerindeki Karaman köprüsü yıkılmıştı; 541 de başlayan tamir iki defa sellerin tahribatı ile geri kaldıktan son-

ra 548 de tamamlanabildi. Bir sel neticesinde tekrar harabiye uğradıktan sonra Alplı zamanında tamir edildi. Onun taş kemerleri 60 zirâ irtifaında olup o zamana kadar Diyarbekir'de böyle muazzam köprü görülmemiştir. Bundan sonra bu tipte bazı köprüler daha yapıldı: Hısn Kayfâ'da Fırat üzerinde Kara Aslan köprüsü ve daha birtakım köprüler bu meyanda sayılabilir. Ahlat hükümdarı Sokman ile zevcesi, Bitlis - Mescidi Âvis yolu üzerindeki dokuz tahta köprüyü taştan yaptırmışlardı ki, bilhassa bunlardan biri pek muhteşem bir eserdir; köprünün methalinde bir kervansaray (funduk) vardı, ve üçyüz yük hayvanını bütün eşyası ile ve kervancılarla birlikte almağa kâfi idi. Mardin'de (Hicri 534) te güzel bir *türbe*'nin inşası bitti ki, Süleyman ile İlgazi'nin cesetleri buraya naklolundu. Harput'ta *Kara Arslan camii* yapıldı. Mayâfârikin'deki büyük caminin (Hicri 547) de yıkılan kubbesinin tamiri (Hicri 552) de bitti.

M. Cahen, Artuklar devrindeki dini siyaset ve bilhassa onların hıristiyanlara karşı vaziyetleri hakkında mühim izahat veriyor: Hıristiyanlar bu devirde mühim mevkilere maliktiler. Bunlar bilhassa *Ermeniler* ve *Ya'kûbiler*'di. Türk hükümdarları, Araplara ve Kürtlere karşı bu hıristiyanlara itimat ediyorlardı. Artuk hükümdarları, sair bazı türkmen hükümdarları gibi, Bizans sikkeleri tipinde üstünde insan resimleri bulunan sikkeler yaptırmışlardı. Bu, onların iktisadi münasebetlerinin en ziyade kimlerle olduğunu gösteren mühim bir alâmettir. Timürtaş'ın divanındaki büyük memurlar arasında hıristiyanlar da vardı. Süryani müverrihi Mişel, bu türkmen hükümdarından bahsederken, başka mezhepteki hıristiyan hükümdarlarına karşı gösterdiği sempatiyi kaydeder, Davud bin Sokman zamanında ermeni katolikosu Dzovk'da, Ya'kubi patriki de kâh eski merkezi olan Malatya'da, kâh Diyarbekir'de otururdu. Fakat XII inci asrın ortasından başlayarak, Nûreddin'in *müslümanlık siyaseti* Diyarbekirde de tesirini göstermeğe başladı. Timürtaş'ın hıristiyanlara karşı nasıl bir his beslediği pek açık değildir; lâkin Kara Arslan ve oğlu, yeni kiliseler yapılmasını hattâ eski kiliselerin tamir edilmesini men'ettiler. Necmeddin Alplı ve Kutbeddin İlgazi, bu siyaseti kuvvetle takip ettiler. Mardin'deki yakubi kilisesinin bir kısmı, yanında bir cami olduğu için alındı ve 1172 ye doğru bu kilise camiye tebdil olundu. Bu sıralarda Mardin'de kiliselere ve manastırlara karşı bu gibi bazı hareketler olduğunu görüyoruz. Yalnız Diyarbekir muhiti hıristiyanlar için daha müsaitti; XII inci asrın ortasında Yakubilere ait bir kilise ve bir mektep tamir olundu; rahipler üzerine tarh edilmek istenilen vergi, patrik Mişel'in teşebbüsü üzerine geri bırakıldığı gibi, ayrıca birtakım kiliselerin tamirine ve yeniden açılmasına müsaade olundu. Mayâfârikin hıristiyanları hakkında buraya ait vakayinamede hemen hemen hiçbir şey yoktur. Yalnız, Fizinât hakimi olan Tugar Han oğlu Nâsir ed-Devle ile bura halkı arasında (Muharrem 558 - Birincikânun 1162) de bir ihtilâf çıktığını görüyoruz. Bu emir (Safer 561 - Birincikânun 1165) te öldüğü zaman, cenaze alayında yalnız müslümanlar değil ermeniler ve Sasûnlular da bulunmuşlardı. Sasûnlular bir aralık İlgazi ile bozuştuklarından, onun korkusundan burasını Ahlat prensi Sokman II ye teslim etmişlerdi. Mamafih bura halkından bir kısmının Türkmenler ve Kürtler tarafından bir katliâma uğratıldıklarını müverrih Mişel söylüyor... M. Cahen makalesinin sonunda, (Hicri 518 - 566) yılları arasında Mayâfârikin'de valilik edenlerle, (505 - 562) deki kadıların ve daha bazı memurların listesini de vermektedir.

Artuklar tarihi hakkında bize bu kadar yeni malûmat verdiği için dolayı, kıymetli muharririne teşekkür etmek bir vazifedir. Yalnız, *has isimler* meselesi

üzerinde biraz durmak ve şimdiye kadar tarihçilerce çok ihmal olunan bir noktaya işaret etmek istiyoruz: Ortazaman islâm tarihile uğraşan garp ve hattâ şark âlimleri, bu tarihi baştan başa dolduran *türk adları* hakkında ayrıca uğraşmağa lüzum görmiyerek, bunları hemen daima yanlış okumuşlardır; bugünkü tarihçilerin de bunları tashihe uğraşmıyarak eski yanlışlıkları devam ettirdiklerini, bize M. Cahen'in bu kıymetli makalesi bir defa daha göstermiş oluyor... Arap alfabesinin kifayetsizliği yüzünden hemen daima yanlış olarak zaptedilen ve müstensihler elinde mütemadi surette bozula bozula âdeta anlaşılamiyacak bir hale gelen türk şahıs isimlerini, türk kabile isimlerini, daha İslâmiyetten evvelki devirlere ait eski türk *titulature*'ünden kalan türk ünvanlarını doğru olarak okumak, itiraf etmeli ki, kolay bir iş değildir. Yalnız arap ve fars dillerini bilen müsteşrikler değil, çok iyi türkçe bilenler bile bu hususlarda çok defa yanlış oluyorlar. Ve eski yanlış okuyuş tarzları, eski tabirimizle bir «galatı meşhur» halinde, sürüklenip gidiyor. Hıristiyan vekayinâmelerinde de bu isimlere çok defa tahrif edilmiş, bozulmuş şekiller altında raslanıyor. Halbuki bu işte ne yalnız başına *tarih*, ne de sadece *dil bilgisi* istenilen neticeyi temin edemez. Ancak bu iki *discipline*'in müşterek çalışması sayesinde ki bir *Türk Onomastique*'i teessüs edebilecektir. Binaenaleyh M. Cahen'i, mekalesinde geçen bütün türk isimlerini doğru tesbit edemediğinden dolayı muahaze etmeğe hakkımız yoktur. Lâkin yanlış oldukları artık bedahet mertebesinde olan, ve doğru şekillerini bulmak için büyük bir zahmete, hususi araştırmalara ihtiyaç bulunmayan has isimler hakkında böyle bir tenkide hakkımız olduğu da meydandadır. Meselâ, tarihinden bahsedilen türk sülâlesinin adı, azçok türkçe bilen herkesin malûmudur ki *Urtuk* değil *Artuk*'dur; Anadolu Selçukları'nın ceddinin adı *Kutulmuş* değil - Bizans kaynaklarının doğru olarak tesbit ettikleri veçhile- *Kullumuş* dur; türkçe *Yaruk* kelimesini *Yârûk* şeklinde arap tecvidile okumak doğru değildir; yine arap tecvidile *Sukmân* okunan kelime, Kâşgari'de pek âlâ tesbit edildiği vechile, alp, kahraman manasında olan *Sokman*'dır; *Karbûka*, *Ker-Boğa* olacaktır. *Jawâli*, *Çavlı* kelimesinden başka bir şey değildir; *Kuzuglı*, *Kızıoğlu* değil *Guz-oğlu* dur, yani ilk cüz', *Guz* kabile ismidir (M. Minorski'nin bu kelimeyi vaktile *Kazaklı* şeklinde okumak istemesi ve *Kazak* kabile adile bu isim arasında bir alâka bulmak istemesi yanlıştır; Türk isimleri arasında böyle *oğlu* ekile teşkil edilen isimlere son zamanlara kadar tesadüf olunur: yine XII inci asırda bu şekilde teşkil edilmiş bir isim sahibi olan emir *غوغو* nin ismi de *Anası-oğlu*'ndan başka birşey değildir). *Yülük Arslan* isminin ilk kısmı *Yavlak* veya *Yoluk* (Orhon Kitabelerindeki *Yolug*) olacaktır; *Bagdaş*, herhalde *Bektaş*'dir. *Aykalmış*, türk *onomastique*'inde başka emsali olmayan *Aygelmış* değil, pek çok tesadüf edilen *Ay-Tolmuş* olacaktır... Bu misalleri daha uzatmak istemiyorum. Hele türk isimlerinin arap fonetiğine uydurularak okunmak istenmesi, hiç doğru değildir. Hakiki şekillerini bulmak için üzerlerinde uzun uzun durulması icap eden isimler hakkında burada tafsilâta girişmek, bu küçük makalenin kadrosundan büsbütün hariçtir; ve bunların tesbit edilememesinde muharrir tamamen mazurdur. Meselâ M. Cahen birkaç sene evvel *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes* namile neşretmiş olduğu güzel bir mekalesinde [*Byzantion*, T. XI, fasc. 2, 1934] XI inci asır Türk-Bizans münasebetleri tarihinde mühim bir röl ifya etmiş olan bir türk kabilesinin adını *Nâukya* diye okumuştur (S. 625). İslâm kaynaklarında türlü şekillerde yazılan ve şimdiye kadar hakiki ismi bir türlü anlaşılamiyan bu kabile, — ileride bütün tarihi ve lisani delillerle

izah etmek istediğim vechile — *İva* = *Yiva* kabilesidir ki, yirmi dört Oğuz kabilesinden biridir. Mahiyetinin anlaşılması uzun araştırmalara mühtaç olan bu gibi şahıs ve kabile isimleri daha pek çoktur. Diğer bir misâl olmak üzere, eski bir ermeni menbainın Kutlumuş'un halefi olarak gösterdiği bir *Alphilag* ismini zikredeceğim: Bundan bahseden fransız tarihçisi J. Laurent, bu ismin mahiyetini anlamamış, ve P. Petters de bunun *Alp* ve *Aylak* kelimelerinden mürekkep olduğunu tahmin etmişti [*Byzantion*, Tome. I. p. 409]. Bu tahminin ilk kısmı doğrudur; ikinci kelime ise *aylak* değil. *ilek*, *iläk* dır ki *hükümdar*, *prens* manasına daha *Uygur*'larda bile kullanılan bir kelimedir; ve müslüman *Karahanlılar Devleti*'nde de bu ünvan kullanıldığı için bu sülâleye *İlek-Hanlar* ismi dahi verilir. Selçuk devleti *Karahanlılar* devrinde kullanılan *titulature*'i büyük nisbette muhafaza ettiği için, sair birçok türkçe ünvanlar gibi bu *İlek* ünvanı da Selçuklar tarafından kullanılmıştır. Binaenaleyh ermeni müverrihinin pek doğru olarak kaydettiği *Alphilag*, *Alp-İlek*'den başka birşey olamaz. Türklerde ünvanların şahıs ismi olarak kullanıldığını biliyorsak da, burada, bu kelimenin bir isim değil daha ziyade bir ünvan olduğunu kuvvetle söyleyebiliriz.

M. Cahen, tarihi kaynaklarda geçen türk şahıs ve kabile isimlerinin tasbih ve tesbiti hususundaki bazı düşüncelerimizi meydana koymak fırsatını bize verdiği için de, kendisine ayrıca teşekkür etmeliyiz.

M. F. Köprülü